

ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΤΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ DESCARTES

Ο χώρος και ο χρόνος για τούς μαθηματικούς θεωρούνται μεγέθη απείρως διαιρετά. Στη μεταφυσική φυσική του Descartes, ο χώρος, ακριβέστερα ή έκταση, συνιστά την ουσία της σωματικής υπόστασης¹, ή το πρωταρχικό της κατηγορημα. Ο χρόνος, ωστόσο, αποτελεί μια γενική έννοια, ή έναν τρόπο να σκεπτόμαστε κάτι, προϋποθέτει ένα νοούν υποκείμενο και αναφέρεται τόσο σε σκεπτόμενα όντα όσο και σε σώματα. Ένω ο χώρος, δηλαδή ή έκταση στον Descartes, θεωρείται συνεχής, ή σύλληψη του χρόνου από τον Descartes έχει προκαλέσει πολλά ερωτηματικά κι έχει διχάσει τούς μελετητές του μεταξύ των υποστηρικτών της θέσης της ασυνέχειας και των υποστηρικτών της συνέχειας. Ο Belaval θεωρούσε αυτονόητο πως ο χρόνος είναι ασυνεχής στον Descartes². Ο Koyré, μάλιστα, έχει αμφισβητήσει ότι ή γεωμετρική κίνηση στον Descartes πραγματοποιείται στον χρόνο, υποστηρίζοντας ότι ή κίνηση ενός σημείου που κάνει μια γραμμή και ή «κίνηση» μιας γραμμής δεν έχουν ταχύτητα κι ως εκ τούτου δεν συμβαίνουν στο χρόνο, γι' αυτό συμπεραίνει ότι ή ιδέα του Descartes είναι «μη-χρονικές» κινήσεις³.

Ο Descartes, ωστόσο, επισημαίνει ότι υπάρχει αναγκαία σχέση μεταξύ κίνησης και διάρκειας (AT, X, 421 και Στοχασμοί, AT, VII, 63)⁴. Καμιά κίνηση δεν συμβαίνει σε μια στιγμή (*instant*: σημείο· Αρχές, II, 39, Κόσμος, XI, 45). Ο καρτεσιανός κόσμος είναι ένας κόσμος γεωμετρικών αντικειμένων, που εκλαμβάνονται ως πράγματα με διάρκεια, κι ως εκ τούτου με αντικειμενική κίνηση που πραγματοποιείται σε αντικειμενικό χρόνο. Ένας κίνδυ-

1. R. DESCARTES, *Οί αρχές της φιλοσοφίας*, έπιμ., μτφρ., σχολιασμός: Β. ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα, Έκκρεμές, 2012, σ. 53. Στο έξης το έργο θα αναφέρεται ως *Αρχές*, εν συνεχεία το μέρος του έργου υποδεικνύεται με λατινικούς χαρακτήρες και με αραβικούς ή σελίδα στην έκδοση αυτή.

2. Y. BELAVAL, *Leibniz: critique de Descartes*, Paris, Librairie Gallimard, 1960, σ. 149.

3. A. KOYRÉ, *Galileo Studies*, New York, Atlantic Highlands, 1978, σ. 259.

4. Η συντομογραφία AT παραπέμπει στην έκδοση των Ch. ADAM et P. TANNERY, *Œuvres de Descartes*, Paris, Cerf, 1897-1909 (έπανέκδοση Paris, Vrin/CNRS, 1964-1974, νέα έκδοση, 1982). Ο τόμος υποδεικνύεται με λατινικούς χαρακτήρες και με αραβικούς χαρακτήρες αναφέρεται ή σελίδα.

νος σύγχυσης, ωστόσο, για τη μελέτη των κειμένων του Descartes προκύπτει όταν δεν γίνεται διάκριση μεταξύ της λέξης *instant* και της λέξης *moment*. Η λέξη *instant* σημαίνει σημείο (ἐκ τοῦ *insto*, πού σημαίνει «ἵσταμαι/στέκομαι» και «ἐπίκειμαι») και συλλαμβάνεται μόνο νοητικά. Η λέξη *moment* προέρχεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *momentum*, πού σημαίνει τὸ *movimentum* (ἐκ τοῦ *monere*: κινεῖμαι), κι ἔχει διπλὴ σημασία, ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς κίνησης καὶ τῆς τάσης ἢ ροπῆς γιὰ κίνηση, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος⁵. Τὴ διάκριση αὐτὴ ἀκόμη καὶ μεταφραστές τοῦ Descartes ἔχουν παραβλέψει. Στὴν καθομιλουμένη, δὲν γίνεται διάκριση μεταξύ *instant* καὶ *moment*, καθὼς ἀποδίδονται καὶ τὰ δύο ὡς στιγμή, γι' αὐτὸ τὴ λέξη *instant* θὰ τὴν ἀποδώσω ὡς σημείο-στιγμή, ἢ στιγμή-ὄριο. Ὁ Descartes γνωρίζει τὴ διαφορετικὴ καταγωγὴ τῶν δύο αὐτῶν ὄρων κι, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ διάκρισή τους εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴ φυσικὴ του καὶ εἰδικὰ γιὰ τὶς θέσεις του σχετικὰ μὲ τὸν χρόνο, ἀλλὰ καὶ γιὰ μιὰ περαιτέρω ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση αὐτῆς τῆς διάκρισης στὴ θεωρία του. Ἐὰν δηλαδὴ θεωρηθεῖ πὺς ὁ χρόνος ἀποτελεῖται ἀπὸ σημεία-στιγμές, τοῦτο συνεπάγεται, βάσει μιᾶς παραδοσιακῆς σημασίας γιὰ τὸ σημείο-στιγμή, ἕνα στατικὸ μοντέλο. Τὸ ζήτημα ἀλλάζει ἐὰν ὁ χρόνος ἀποτελεῖται ἀπὸ *momentum*, ἀπὸ στιγμές πού διαρκοῦν, παρουσιάζουν δηλαδὴ ὀριομένη διάρκεια καὶ διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη ὅπως θὰ ὑποστηρίξω γιὰ τὸν Descartes, ἢ ἐὰν τὸ σημείο-στιγμή παρουσιάσει διαφορετικὴ σημασία, ἐνὸς σημείου-δύναμης, ὅπως ὅμως θὰ παρουσιάσει ἀργότερα στὴν ἱστορία.

Πρῶτον, θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἐξετάσω τὸ μοντέλο τοῦ χρόνου στὸ πλαίσιο τῆς φυσικῆς τοῦ Descartes, δηλαδὴ τῆς θεωρίας του γιὰ τὸ σῶμα καὶ θὰ ὑποστηρίξω τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ τῆς συνέχειας. Δεύτερον, θὰ ἐξετάσω τὸ μοντέλο τοῦ χρόνου στὸ σκέπτεσθαι, καὶ θὰ ὑποστηρίξω πὺς ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο γιὰ τὸ μοντέλο τοῦ χρόνου γιὰ τὸ σῶμα, ἂν καὶ θὰ ἐπισημάνω ὀρισμένες βασικὲς διαφορὲς μεταξύ τους.

I

Χρόνος καὶ διάρκεια στὴ φυσικὴ τοῦ Descartes ἢ τὴ θεωρία του γιὰ τὸ σῶμα

Γιὰ τὸν Descartes, ὕλη καὶ σῶμα εἶναι ὅροι συνώνυμοι. Ἡ οὐσία τῆς ὕλης εἶναι ἡ ἔκταση, ἡ ὁποία ἔχει τρεῖς διαστάσεις, μῆκος, πλάτος, βάθος. Ἡ ἴδια τρισδιάστατη ἔκταση πού συνιστᾷ τὸν χῶρο, συνιστᾷ καὶ τὸ σῶμα. Δὲν γίνεται διάκριση μεταξύ τῆς ὕλης ὡς ἔκτασης καὶ τοῦ τρισδιάστατου χῶ-

5. Πβ. E. MOUTSOPOULOS, *Valences de l'action*, Académie d'Athènes, Centre de Recherche sur la Philosophie Grecque, 2012, σ. 25.

ρου. Τὸ κενὸ ἀπορρίπτεται: ὁ χώρος εἶναι ἀπεριόριστα ἐκτεινόμενος, συνεχής, ὁμοιόμορφος καὶ πλήρης⁶. Ἡ ὁμογενοποίηση τοῦ χώρου τοῦ σύμπαντος ὑποστηρίζει τὸ ἐπιχείρημα πὼς ἰσχύουν οἱ ἴδιοι φυσικοὶ νόμοι, ὁ ἄνθρωπος ὑπάγεται σὲ αὐτοὺς καὶ ἀπορρίπτονται τὰ θαύματα.

Ὁ πλήρης αὐτὸς χώρος ἀποτελεῖται ἀπὸ σώματα, τὰ ὁποῖα διαφέρουν κατὰ τὴν κίνηση, ἢ ὁποῖα παρουσιάζει κεντρικὴ σημασία. Ὡστόσο, ἐφ' ὅσον τὸ σύμπαν κινεῖται καὶ κατανοεῖται σὰν ἓνα κινούμενο σῶμα, δὲν ὑπάρχει ἓνας σταθερὸς τόπος, καθὼς ὅπως ἀναφέρει στὶς Ἀρχές του: «Ἄν σκεφτοῦμε ὅτι δὲν μποροῦν νὰ βρεθοῦν πραγματικὰ σταθερὰ σημεῖα στὸ σύμπαν, θὰ συμπεράνουμε ὅτι τίποτε δὲν ἔχει σταθερὴ θέση, ἐκτὸς κι ἂν προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ σκέψη μας» (II, 13). Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τόπου φαίνεται ὅτι εἶναι σχετικὸς, ἐξαρτώμενος ἀπὸ ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς πὺν προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ σκέψη μας, καί, δεύτερον, σχεσιακός, ἐξαρτώμενος ἀπὸ τὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν σωμάτων⁷.

Ἐνῶ ὁ τρισδιάστατος χώρος ἀποδίδεται σὲ σώματα, ἡ διάσταση τοῦ χρόνου διαφέρει, διότι ἀποτελεῖ ἓναν τρόπο τοῦ νὰ σκεπτόμαστε (*modus cogitandi*), πὺν προϋποθέτει ἓνα νοοῦν ὑποκείμενο· ἀναφέρεται δὲ τόσο στὸ σκέπτεσθαι ὅσο καὶ στὰ σώματα. Ὁ Χρόνος ἀποτελεῖ ἓνα μέτρο ὑπολογισμοῦ τῆς κίνησης κι ἐπὶ πλεόν εἶναι ἓνας τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο σκεπτόμαστε τὴ διάρκεια, ἐφ' ὅσον θέλουμε νὰ τὴν ὑπολογίσουμε· καὶ στὴν περίπτωση αὐτῇ, συγκρίνουμε τὴ διάρκεια ἑνὸς πράγματος μὲ τὴ διάρκεια ἑνὸς ἄλλου. Ἡ διάρκεια ἑνὸς πράγματος δὲν θεωρεῖται ἀνάλογη τοῦ εἶδους ἢ τῆς οὐσίας του, ὅπως γιὰ τοὺς Σχολαστικούς, ἀλλὰ γιὰ τὸν Descartes ἡ διάρκεια ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν κίνηση καὶ βάσει τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου ἀπο-

6. Ὁ Descartes δὲν δέχεται τὴ σχολαστικὴ θεωρία περὶ μιᾶς ριζικῆς διαφορᾶς εἶδους ἀνάμεσα στὰ «ὑποσελήνια» καὶ γήινα φαινόμενα καὶ τὸν ἀφθαρτο οὐράνιο κόσμο. Ἡ θέση αὐτῇ, ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἐνιαία, καταδικάστηκε ἀπὸ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Louvain, στὰ 1662. Πβ. Ἀρχές, II, 22: «Παρομοίως, ἡ ὕλη τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν πολλοὶ κόσμοι. Μποροῦμε εὐκόλα νὰ συναγάγουμε ἀπὸ αὐτὸ πὼς ἡ οὐράνια ὕλη δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴ γῆνη».

7. Ἀρχές, I, 57: [...] ὁ χρόνος, ὅταν τὸν διακρίνουμε ἀπὸ τὴ διάρκεια ἐκλαμβανόμενη ἐν γένει καὶ λέμε πὼς εἶναι μέτρο τῆς κίνησης, εἶναι μόνον ἓνας τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο σκεπτόμαστε τὴ διάρκεια αὐτῇ. Καθ' ὅτι βέβαια ἡ διάρκεια πὺν ἐννοοῦμε ὅτι εἶναι στὴν κίνηση δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴ διάρκεια τῶν πραγμάτων πὺν δὲν κινοῦνται. Τοῦτο εἶναι προφανές ἀπὸ τὸ ὅτι ἂν ὑπάρχουν δύο σώματα πὺν κινοῦνται κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ὥρας, τὸ ἓνα ἀργὰ καὶ τὸ ἄλλο γρήγορα, δὲν μετράμε περισσότερο χρόνο στὸ ἓνα ἀπὸ ὅ,τι στὸ ἄλλο, ἀκόμη κι ἂν εἶναι μεγαλύτερη ἡ κίνηση τοῦ ἑνὸς συγκριτικὰ μὲ τὸ ἄλλο. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπολογίσουμε τὴ διάρκεια τῶν πραγμάτων μὲ ἓνα κοινὸ μέτρο, συγκρίνουμε τὴ διάρκειά τους μὲ τὴ διάρκεια τῶν μεγαλύτερων καὶ πὺν κανονικῶν [ὅπως εἶναι οἱ φαινόμενες κινήσεις τοῦ Ἡλίου καὶ τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων] κινήσεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες γίνονται οἱ μέρες καὶ τὰ ἔτη, καὶ αὐτῇ τὴ διάρκειᾳ καλοῦμε χρόνο. Πράγματι, ὅμως, αὐτὸ πὺν ὀνομάζουμε ἔτσι δὲν προσθέτει τίποτε στὴ διάρκεια, κατὰ τὴ γενικὴ τῆς ἔννοιας, ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι.

δίδουμε την κίνηση γρήγορη ή βραδεία. Ο χρόνος ως τρόπος του νοοῦντος ὑποκειμένου είναι ἐξωγενής τρόπος νὰ ὑπολογίζουμε μία διάρκεια συγκρίνοντάς την μὲ μίαν ἄλλη. Ἐνῶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «ὁ χρόνος εἶναι ἀριθμὸς κίνησης», γιὰ τὸν Descartes ὑπάρχουν σώματα ποὺ κινοῦνται καὶ σώματα ἐν ἡρεμίᾳ, ἀμφοτέρων ὅμως μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο διαρκοῦν. Ἐπὶ πλέον, ὁ χρόνος τῆς κίνησης εἶναι σχετικὸ μέγεθος, καθὼς δὲν ταυτίζεται μὲ τὰ πράγματα. Ἡ δὲ διάκριση κίνησης καὶ ἡρεμίας εἶναι σχετική, ἀφοῦ ὅλα κινοῦνται.

Ἄς περάσουμε τώρα στὸ ἐρώτημα σχετικά μὲ τὸ μοντέλο τοῦ χρόνου, ἐὰν ὁ χρόνος θεωρεῖται συνεχῆς ἢ ἀσυνεχῆς. Πὰ τὸν Descartes, ὅπως ἀναφέρει στὶς Ἀρχές του (I, 21), ἐνῶ ὁ χώρος εἶναι συνεχῆς, ὁ χρόνος εἶναι τέτοιου εἶδους ὥστε τὰ μέρη του δὲν ἐξαρτῶνται ἀμοιβαῖα καὶ δὲν συνυπάρχουν.

«[...] ἂν ἀκριβῶς προσέξουμε τὴ φύση τοῦ χρόνου ἢ τῆς διάρκειας τῶν πραγμάτων εἶναι τέτοιας λογῆς, ὥστε τὰ μέρη του οὔτε διεξαρτῶνται ἀμοιβαῖα καὶ οὔτε ὑπάρχουν ποτὲ συγχρόνως· καὶ γι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουμε τώρα, δὲν ἔπεται ὅτι θὰ ὑπάρχουμε στὸν ἄμεσο μελλοντικὸ χρόνο, ἐκτὸς ἂν κάποια αἰτία, ὄντως ἢ ἴδια ποὺ μᾶς παρήγαγε ἀρχικά, συνεχῶς σὰν νὰ μᾶς ἀναπαράγει, οὕτως εἰπεῖν, μᾶς συντηρεῖ. [...]»⁸.

8. Βλ. R. DESCARTES, *Τρίτος στοχασμός*, AT, VII, 48-49: «Πράγματι, γιὰ ὅποιον παρατηρεῖ τὴ φύση τοῦ χρόνου, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ὁποιοδήποτε πρᾶγμα σὲ κάθε μεμονωμένη στιγμή ποὺ διαρκεῖ χρειάζεται τὴν ἴδια ἰσχὺ καὶ ἐνέργεια τὴν ὁποία χρειαζόταν γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἐκ νέου ἂν δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα». Πβ. ἐπίσης, *Πρώτες ἀπαντήσεις*, VII, 109· *Δεύτερες ἀπαντήσεις*, Ἀξίωμα II· *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν*, VI, 156.

Ὁ Descartes ἐννοεῖ τὸν χρόνο ὡς πραγματικὰ διαιρετὸ καὶ χωρὶς ἀναγκαῖο δεσμὸ μεταξὺ τῶν μερῶν του. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία του περὶ συνεχοῦς δημιουργίας, ἡ παραγωγῆς, τὰ πράγματα ἅπαξ καὶ δημιουργήθηκαν δὲν μποροῦν νὰ συντηρηθοῦν παρὰ μόνον μὲ τὴ θεϊκὴ συνδρομὴ· τρόπον τινὰ ἀναδημιουργοῦνται κάθε στιγμή· τίποτε λοιπὸν δὲν διαρκεῖ παρὰ μέσῳ ἀνανεούμενης δημιουργίας. Οἱ θέσεις αὐτὲς προκάλεσαν σοβαρὲς ἀντιρρήσεις. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Gassendi, στὶς *Πέμπτες ἀντιρρήσεις* (VII, 302), ἀμφισβητώντας τὴν καρτεσιανὴ ἀνύληψη περὶ τοῦ χρόνου, ὑποστηρίζει τὴ θέση: «Θὰ συνεχίσεις πρᾶγματι νὰ ὑπάρχεις, ὅχι ἐπειδὴ κάποια δύναμη σὲ δημιουργεῖ ἐκ νέου, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχεις μιὰ δύναμη ἐπαρκὴ ποὺ νὰ διασφαλίζει πὼς θὰ συνεχίσεις, ἐκτὸς καὶ ἂν κάποια καταστροφικὴ δύναμη παρέμβει». Ὁ Descartes ἀπαντᾷ: «Ὅταν ἐσὺ ἀρνείσαι πὼς χρειαζόμαστε συνεχῶς τὸ πρῶτο αἶτιο γιὰ τὴ διατήρησή μας, ἀρνείσαι ἓνα πρᾶγμα ποὺ οἱ Μεταφυσικοὶ βεβαιώνουν ὡς πασιφανές, ἀλλὰ οἱ φαῦλοι ἀποτυγχάνουν νὰ τὸ διανοηθοῦν, ἐπειδὴ προσέχουν μόνον τὶς αἰτίες τοῦ γίνεσθαι (*causa secundum fieri*) καὶ ὄχι τὸ αἶτιο τοῦ εἶναι (*causa secundum esse*)». Σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέρει, «ἓνας ἀρχιτέκτονας εἶναι ἡ αἰτία τοῦ σπιτιοῦ καὶ ὁ πατέρας τοῦ παιδιοῦ του, μόνον ὡς πρὸς τὴν παραγωγή. Πᾶν αὐτὸ ἅπαξ καὶ ὀλοκληρωθεῖ τὸ σπίτι, μπορεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ χωρὶς τὸν ἀρχιτέκτονα». Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὴν τὴν αἰτία, ποὺ ἀφορᾷ τὸ γίνεσθαι, δηλαδὴ τὸ φυσικὸ αἶτιο, ὑπάρχει καὶ ἡ αἰτία ποὺ ἀφορᾷ τὸ εἶναι: «Ὁ ἥλιος ὅμως εἶναι ἡ αἰτία τοῦ φωτὸς ποὺ προέρχεται ἀπὸ αὐτὸν καὶ ὁ Θεὸς τὸ αἶτιο ὅλων τῶν δημιουργημένων πραγμάτων, ὄχι μόνον σὲ ὅ,τι

Γιὰ τὸν Descartes, σύμφωνα μὲ μιὰ πρώτη ἀνάγνωση τοῦ παραπάνω κειμένου, ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ἓνα ἐπὶ μέρους πρᾶγμα ὑπάρχει ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀναρίθμητα μέρη, ἀνεξάρτητα μεταξὺ τους. Ἐφ' ὅσον ἡ ὑπαρξὴ κάθε χρονικοῦ διαστήματος δὲν ἔπεται ἀναγκαίᾳ ἀπὸ τὸ προηγούμενο, κι ἔφ' ὅσον ἡ δύναμη καὶ ἡ ἐνέργεια ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ συντηρεῖται ἓνα πρᾶγμα δὲν ὑπάρχουν σὲ αὐτὸ τὸ ἴδιο, τὴ συνέχεια θὰ πρέπει νὰ ἐγγυᾶται μιὰ ἄλλη αἰτία, ἓνα αἷτιο ἢ δύναμη ποὺ προϋποτίθεται τῆς ὑπαρξὸς τῶν ἐπὶ μέρους ὑπάρξεων.

Ὁ Descartes ὑποστηρίζει πὼς ὁ χρόνος εἶναι ἀπεριόριστα διαιρετός, περιλαμβάνοντας ὅμως ὄχι ἄτμητες στιγμές, ἀλλὰ διαστήματα ποὺ διαρκοῦν. «Ἐφ' ὅσον κάποια ὑπόσταση σταματᾷ νὰ διαρκεῖ, σταματᾷ νὰ ὑπάρχει, ὑπάρχει μόνο μιὰ διάκριση τοῦ λόγου μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς διάρκειας» (Ἀρχές, I, 62). Μιὰ ὑπόσταση, λοιπόν, εἴτε ἓνα σκεπτόμενο ἐγὼ εἴτε ἓνα σῶμα, ἐὰν σταματήσει νὰ διαρκεῖ, σταματᾷ καὶ νὰ ὑπάρχει. Ἡ διάρκεια καὶ ἡ διατήρηση ἑνὸς πράγματος, ἢ ὑπαρξὸς του, εἶναι συνώνυμες. Ὁ Descartes φαίνεται, λοιπόν, πὼς ὑποστηρίζει τὴ διάρκεια τῆς ὑπαρξὸς (I, 62) καὶ τὴ διαιρετότητα τῶν διαστημάτων τοῦ χρόνου (I, 21).

Οἱ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τοῦ χρόνου στὸν Descartes, διακρίνονται ἀφ' ἑνὸς μὲν σὲ ἐκείνες ποὺ δίνουν ἔμφαση στὴν ἀσυνέχεια, ἀφ' ἑτέρου δὲ σὲ ἐκείνες ποὺ ὑποστηρίζουν τὴ συνέχεια. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Gueroult, ἡ ἀνεξαρτησία τῶν μερῶν τοῦ χρόνου συνεπάγεται τὴ θέση ἄχρονων στιγμῶν, «μιὰ ἐπανάλληψη ἀδιαίρετων καὶ ἀσυνεχῶν στιγμῶν»⁹. Ἐφ' ὅσον ἡ διάρκεια παρουσιάζεται ὡς ἀσυνεχῆς, κάθε στιγμή δημιουργεῖται μιὰ νέα κατάσταση πραγμάτων, ὅπου οἱ γεωμετρικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν σωμάτων διαφέρουν. Ὡστόσο, ὁ νοῦς μας μεταφράζει τὴ συνεχή ἐπανάλληψη τῶν ἀνεξάρτητων στιγμῶν στὴ συνέχεια μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κίνησης στὸν χρόνο. Γιὰ τὸν Gueroult, ἐφ' ὅσον ὄχι μόνον ὁ χρόνος ἀλλὰ καὶ ἡ κίνηση στὸν Descartes συνίσταται σὲ ἓνα ἄπειρο στιγμῶν, κι ὡς

ἀφορᾷ τὴν παραγωγή τους, ἀλλὰ ἐπίσης σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διατήρηση καὶ τὴ διάρκειά τους στὸ εἶναι τους. Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπηρεάζει (*influer*) τὸ ἀποτέλεσμα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως τὸ διατηρεῖ. Καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται πεντακάθαρα ἐπειδὴ ἔχω ἐξηγήσει τὴν ἀνεξαρτησία τῶν μερῶν τοῦ χρόνου [...]» (AT, VII, 369-70).

Ἐνῶ ὁ Gassendi δίνει ἔμφαση στὴ φυσικὴ αἰτιότητα, ὁ Descartes ὑπογραμμίζει τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς μεταφυσικῆς αἰτιότητας (Θεός) καὶ τῆς φυσικῆς αἰτιότητας.

Ὁ Spinoza, στὴ συνέχεια, ὁ ὁποῖος γνώριζε τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Gassendi, θὰ ἀναπτύξει τὴ θεωρία τῆς ἐμμένειας (*Ηθική*, I, 17), ἀπορρίπτοντας τὴν ἰδέα πὼς ὁ Θεός εἶναι μεταβατικό ἢ «ἐξωτερικὸ» αἷτιο, καθὼς καὶ τοῦ *conatus*, τῆς ἐμμενοῦς σὲ κάθε πρᾶγμα τάσης γιὰ αὐτοσυντήρηση.

Μπορεῖ, ὡστόσο, ὁ ἀναγνώστης νὰ ἐπισημάνει ὅτι στὸ παραπάνω ἀρθρο 21 ἐκφράζονται ὀριομένους ἐπιφυλάξεις στὶς ἐκφράσεις: σὰν νὰ μᾶς ἀναπαράγει, οὕτως εἰπεῖν μᾶς συντηρεῖ.

9. M. GUEROUlt, *Descartes selon l'ordre des raisons*, Paris, Aubier, 1968, τ. I, σ. 278.

ἐκ τούτου στήν πραγματικότητα δὲν υἰφίσταται κίνηση. Ὅπως θίαν βλέπουμε μιὰ ταινία, ὁ νοῦς μας δημιουργεῖ τὴ συνεχὴ δράση ἀπὸ μιὰ διαδοχὴ εἰκόνων, ὁ Gueroult ὑποστηρίζει ὅτι σὲ ἓναν κόσμο ἄχρονων στιγμῶν τὸ συνεχὲς τῆς διάρκειας ἀποκαθίσταται ἀπὸ τὸν νοῦ μας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Beyssade ὑποστηρίζει τὴ συνέχεια τῶν χρονικῶν διαστημάτων, ἡ ὁποία δὲν ἰσχύει μόνο γιὰ τὸ σῶμα ἀλλὰ πρωταρχικὰ γιὰ μᾶς ὡς σκεπτόμενα ὄντα. Ἡ σκέψη μας, στήν ὁποία ἔχουμε ἄμεση πρόσβαση, δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄχρονες στιγμές ἀλλὰ παρουσιάζει διάρκεια καὶ συνέχεια στὸν χρόνο¹⁰. Ἀντιστοίχως, τὰ σώματα ἐκτείνονται καὶ διαρκοῦν στὸν χρόνο. Κάθε διάρκεια ἢ μέρος τῆς περιλαμβάνει τὸ πρὶν καὶ τὸ μετὰ, ἐνῶ τὸ σημείο-στιγμὴ (*instans*) εἶναι τὸ ὄριο μεταξύ τους ἐκφράζοντας τὸ τώρα, τὸν ἐνεστώτα χρόνο. Τὸ ρῆμα *insto* σημαίνει «εἶμαι παρών». Τοῦτο, ὥστόσο, δὲν συνεπάγεται πὼς ἡ στιγμὴ ἢ ὁ ἐνεστώτας δὲν περιέχουν διάρκεια. Βάσει τῆς ἐρμηνευτικῆς αὐτῆς, θεωρεῖται πὼς ὁ Descartes δὲν ὑποστηρίζει τὴν ἀσυνέχεια ὅπως οἱ Ἀτομικοὶ φιλόσοφοι, παρόλο ποὺ ἡ συνεχῆς ἀναδημιουργία ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηριχθεῖ καὶ ἡ θεωρία τῆς ἀσυνέχειας, «[...] τὰ μέρη του (τοῦ χρόνου ἢ τῆς διάρκειας) οὔτε διεξαρτῶνται ἀμοιβαῖα κι οὔτε ὑπάρχουν ποτὲ συγχρόνως», ὅπως ἀναφέρει (*Αρχές*, I, 21). Ἐὰν ὁμως ἡ διάρκεια ἑνὸς πράγματος ἀποτελοῦνταν ἀπὸ στιγμές δίχως διάρκεια, δὲν θὰ μπορούσε νὰ νοηθεῖ ὡς πραγματική. Σημεῖα, ἐπιφάνειες, γεωμετρικά ἀντικείμενα ποὺ στεροῦνται ἔκτασης σὲ μῆκος, βάθος, πλάτος, δὲν εἶναι μέρη ἑνὸς σώματος, ἀλλὰ ὄρια ἢ σύνορα. Ἐφ' ὅσον, ὥστόσο, ἡ διάρκεια ἑνὸς πράγματος ἀποτελεῖται ἀπὸ πεπερασμένα μέρη τὰ ὁποία ἔχουν ὄρια, ἡ διάρκεια εἶναι διαιρέσιμη ὥστε νὰ ἐντοπίζεται ἓνα προηγούμενο ἢ ἐπόμενο χρονικὸ διάστημα.

Τὰ σώματα ὡς ἐκτεινόμενα δὲν μπορεῖ νὰ συνίστανται ἀπὸ ἄμητες στιγμές. Ὅπως τὸ ἐντοπίσαμε, ἡ διάρκεια ἀποδίδεται καὶ σὲ σκεπτόμενα καὶ σὲ ἐκτεινόμενα πράγματα, τὰ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν χωρὶς νὰ διαρκοῦν. Δὲν μπορεῖ, ἐπομένως, νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων, σωματικῶν ἢ ἀσώματων, ἡ διάσταση τῆς διάρκειας. Θεωρῶ ὅτι στοὺς *Στοχασμούς*, ὅπου παρουσιάζεται πὼς ἓνα στοχαζόμενο ἐγὼ δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ὑπάρχον ἀφ' ἑαυτοῦ του καὶ ἡ παρούσα ὑπαρξὴ του δὲν συνεπάγεται πὼς θὰ ὑπάρχει τὴν ἐπόμενη στιγμὴ, γίνεται ἓνα νοητικὸ πείραμα, ποὺ ὑποστηρίζει τὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴ διαιρετότητα τοῦ χρόνου κατὰ τὴν ὁποία διαρκεῖ ἓνα πράγμα· ἡ δὲ διαιρετότητα συνεπάγεται τὴ δυνατότητα μέτρησης τῆς διάρκειας ἑνὸς πράγματος, ἀλλὰ καὶ τὴ μεταβολὴ του.

Χρειάζεται, ὥστόσο, νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ἐνῶ ὁ χρόνος εἶναι ἓνας τρόπος τῆς σκέψης, μιὰ νοητικὴ κατηγορία ποὺ προϋποθέτει ἓνα νοοῦν ὑποκείμενο καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἐργαλεῖο γιὰ νὰ μετῶμε τὴ διάρκεια, ἡ διάρκεια ἀναφέρε-

10. J.-M. BEYSSADE, *La philosophie première de Descartes*, Paris, 1979, σσ. 346-350. Πβ. Y. PRELORENTZOS, *Temps, durée et éternité dans les «Principes de la philosophie de Descartes» de Spinoza*, Paris, PUF, 1996, κεφ. 2.

ται και στα σώματα και στη σκέψη. Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν ὑπάγεται μόνο τὸ σῶμα στὴ διάρκεια τοῦ χρόνου, ἀλλὰ καὶ ἡ σκέψη διαφέρει ἀπὸ τὴς διδασκαλίας τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ Descartes ἀντιλαμβάνεται καὶ τὴ διάρκεια τῶν σωμάτων διαφορετικά, βάσει τῆς μηχανιστικῆς φυσικῆς του, ὅπως παραδειγματικὰ διατυπώνεται στοὺς φυσικοὺς νόμους. Σύμφωνα μὲ τὸν πρῶτο φυσικὸ νόμο: «Κάθε πρᾶγμα, ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἴδιο, ἐμμένει πάντα (*semper*) στὴν ἴδια κατάσταση· κι ἔτσι ὅ,τι ἅπαξ κινεῖται, συνεχίζει πάντα νὰ κινεῖται». Βάσει τοῦ νόμου αὐτοῦ, ἀπορρίπτεται ὅτι τὰ φυσικὰ σώματα τείνουν πρὸς τὴν ἡρεμία, ὅπως στὴν ἀριστοτελική φυσική. Ὅπως μάλιστα καταλήγει ἡ ἀπόδειξη τοῦ νόμου αὐτοῦ: «διότι ἡρεμία εἶναι τὸ ἀντίθετο τῆς κίνησης, καὶ τίποτε δὲν μπορεῖ ἀπὸ τὴ δική του φύση νὰ τείνει πρὸς τὸ ἀντίθετό του ἢ πρὸς τὴν καταστροφή του». Ὁ δεύτερος νόμος¹¹ ὑποστηρίζει τὴ διατήρηση τῆς εὐθύγραμμης κίνησης καὶ ἀνατρέπει μιὰ μακρόχρονη παράδοση, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τὸν 17ο αἰώνα, ποὺ θεωροῦσε τὴν κυκλικὴ κίνηση ὡς πρώτη καὶ φυσική.

Συνέπεια τῶν νόμων αὐτῶν εἶναι ἡ ἀντίσταση τῶν σωμάτων, ὅπως διατυπώνεται στὸ ἀρθρο 43¹². Ἡ νομοτελειακὴ τάση (*conatus*) τῶν σωμάτων νὰ παραμένουν στὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονται παρουσιάζει δύο συνέπειες: τὴ δύναμη ἀντίστασης καὶ τὴ διάρκειά τους. Τὰ σώματα, ὡστόσο, γιὰ νὰ διαρκοῦν καὶ γιὰ νὰ ἰσχύουν οἱ νόμοι ποὺ ὑποστηρίζουν τὴ διάρκειά τους, προϋποθέτουν, ὅπως παρουσιάζεται στὸν *Τρίτο Στοχασμό*, ἓνα φιλαλήθη θεό, ὅτι δηλαδή ὁ κόσμος δὲν εἶναι προῖον δόλου ἢ ἀπάτης. Ὡστόσο, ὅπως διευκρινίζεται, ὁ Θεὸς διατηρεῖ τὴν κίνηση στὴν ὕλη, ὅχι ὅπως τυχὸν ἦταν λίγο πρὶν (*Αρχές*, II, 39), τὸ παραγωγικὸ δηλαδή αἶτιο δὲν διατηρεῖ τὴν κίνηση ἢ δὲν τὴν ἀναπαράγει ἴδια κι ἀπαράλλακτη διαρκῶς.

Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ συνοψίσουμε ὅτι ὁ χρόνος ἀποτελεῖται ἀπὸ διαστήματα ποὺ παρουσιάζουν διάρκεια καὶ πὼς ἡ διάρκεια αὐτὴ θεμελιώνεται νομοτελειακὰ στὴν τάση τῶν ἰδίων τῶν σωμάτων νὰ παραμένουν στὴν κατάσταση ποὺ βρίσκονται. Τὰ διαστήματα τῆς διάρκειας παρουσιάζουν ὅρια, τὰ σημεία-στιγμὲς (*instantia*), διὰ τῶν ὁποίων ξεχωρίζουν τὰ διαστή-

11. «Κάθε κίνηση εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς εὐθύγραμμη· καὶ ἐπομένως κάθε σῶμα κινούμενο σὲ ἓναν κύκλο τείνει πάντα (*semper*) νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ κύκλου στὸν ὁποῖο ἐγγράφεται».

12. «Ἐπ' αὐτοῦ, βέβαια, θὰ πρέπει νὰ προσέξουμε σὲ τί συνίσταται ἡ δύναμη κάθε σώματος νὰ ἐνεργεῖ ἐναντίον ἄλλου ἢ νὰ ἀντιστέκεται στὴν ἐνέργεια τοῦ ἄλλου: εἰδικὰ σὲ τοῦτο μόνο, ὅτι κάθε πρᾶγμα τείνει, ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἴδιο, νὰ ἐμμένει στὴν ἴδια κατάσταση στὴν ὁποία εἶναι, ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ στὸν πρῶτο νόμο. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ὅ,τι εἶναι συνδεδεμένο μὲ κάτι ἄλλο, ἔχει κάποια δύναμη νὰ ἐμποδίσει τὸν ἀποχωρισμὸ τοῦ ἀπὸ αὐτό· κι ὅ,τι ἀποχωρίζεται ἔχει κάποια δύναμη νὰ παραμείνει ἀποχωρισμένο· ὅ,τι, πάλι, εἶναι ἐν ἡρεμίᾳ, ἔχει κάποια δύναμη νὰ ἐμμένει στὴ δική του ἡρεμία καὶ, συνεπῶς, νὰ ἀντιστέκεται σὲ ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ τὴν μεταβάλουν».

ματα¹³. Στους *Κανόνες*, η στιγμή (*instans*) περιλαμβάνεται στους δρους που δηλώνουν ἔλλειψη ἢ ἄρνηση τῶν ἀπλῶν φύσεων ἢ ἐννοιῶν, ὅπως π.χ. ὕπαρξη, μονάδα, διάρκεια, οἱ ὁποῖες ἀποδίδονται ἄλλοτε σὲ πνευματικὰ κι ἄλλοτε σὲ σωματικὰ ἀντικείμενα (AT X, 420). Ἡ στιγμή-δριο συλλαμβάνεται ἀπὸ τὴ νόησή μας, ἀλλὰ δὲν θεωρεῖται λιγότερο ἀληθινὴ γνώση. Τὸ δριο ἢ σημείο-στιγμὴ ἀδιαίρετο τὸ ἴδιο, σημαίνει τὸ πέρασ καὶ τὴ διαίρεση. Οἱ στιγμὲς-διαστήματα (*momenta*) εἶναι ἐκτεινόμενες καὶ διαιρετές, ἐνῶ οἱ στιγμὲς-σημεῖα εἶναι ἀδιαίρετες καὶ μὴ ἐκτεινόμενες. Ὡστόσο, στὸ τρίτο μέρος τῶν *Ἀρχῶν*, ὁ Descartes ἀναφέρει τὴ στιγμή (*instans*) ὡς ἐλάχιστο σημείο τοῦ χρόνου (*minimum temporis punctum, quod instans vocant*). Τοῦτο μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ χρόνος ἀποτελεῖται ἀπὸ χρονικὰ διαστήματα ἀπείρως διαιρετά, πὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀπεριόριστο ἀριθμὸ σημείων-στιγμῶν. Ἐάν, ὥστόσο, αὐτὰ τὰ ἀπειροστά συνιστοῦν δυναμικὰ σημεία δὲν ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν Descartes, καθὼς μάλιστα δὲν δίδεται πλήρως μία θεωρία γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ συνεχοῦς τοῦ χρόνου. Καὶ τοῦτο ἔχει εὐνοήσει διαφορετικὲς ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις, μὴ γόνιμη βεβαίως συζήτηση.

II

Τὸ μοντέλο τοῦ χρόνου καὶ τῆς διάρκειας στὸ πεδίο τοῦ σκέπτεσθαι

Στὸν *Δεύτερο Στοχασμὸ* ὁ Descartes, ἀφοῦ συλλάβει τὸν ἑαυτό του ὡς ἓνα ὄν πὺ σκέπτεται, στὸ ἐρώτημα, «γιά πόσο χρόνο», ἀπαντᾷ: «Πιά ὅσο χρόνο σκέπτομαι» (AT, VII, 27). Τὸ σκέπτεσθαι ὑπάγεται στὸν χρόνο, καὶ τὸ σημαντικότερο, διαρκεῖ, καταλαμβάνει ἓνα διάστημα τοῦ χρόνου. Τὸ σῶμα ἐκτείνεται καὶ κινεῖται, τείνοντας νὰ παραμένει στὴν κατάσταση πὺ βρίσκειται, ἐνῶ τὸ πνεῦμα σκέπτεται, τείνοντας νὰ παραμένει σὲ σκέψεις του καὶ νὰ διατηρεῖ τὴν ἀκολουθία τῶν σκέψεών του.

Ὅπως ὁ Descartes ἀπαντᾷ στὸν Burman: «Τὸ ὅτι ἡ σκέψη διενεργεῖται στὴ στιγμή εἶναι λάθος, ἀφοῦ ὅλες οἱ ἐνέργειές μας διενεργοῦνται στὸν χρόνο καὶ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι συνεχίζω καὶ διατηρῶ τὴν ἴδια σκέψη γιὰ κάποιον χρόνο». Ὁ Burman ὥστόσο ἀντιτείνει: «Ἀλλὰ τότε ἡ σκέψη μας θὰ εἶναι ἔκτατὴ καὶ διαιρετὴ». Descartes: «Καθόλου. Θὰ εἶναι ἔκτατὴ καὶ διαιρετὴ ὡς πρὸς τὴ διάρκεια, ἐπειδὴ ἡ διάρκειά της μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ μέρη, ἀλλὰ ἡ ἴδια οὔτε ἐκτείνεται οὔτε εἶναι διαιρετὴ κατὰ τὴ φύση της, ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἔκταση. Παρομοίως μὲ τὸν Θεό, μπορούμε νὰ διαιρέσουμε τὴ διάρκεια του σὲ ἄπειρο μερῶν, ἀκόμη κι ἂν ὁ ἴδιος δὲν εἶναι διαιρετός» (AT, V, 148).

Ὁ Burman ἔχει ἀντιληφθεῖ τὴν καινοτομία τοῦ Descartes σὲ σχέση μὲ τὴ

13. Βλ. R. DESCARTES, *Disc.*, 4: AT, VI, 36, 11, 2-3· *Reponses aux Premières Objections*, AT, VII, 111, 11, 10-11, 9, 88).

σχολαστική διδασκαλία, νά αποδώσει στήν ψυχή διάρκεια, νά τήν υπαγάγει στόν υπολογισμό τοῦ χρόνου. Στούς *Κανόνες γιά τήν καθοδήγηση τῆς ἐπινοητικότητας*, ὁ ἐνδέκατος κανόνας διατυπώνεται ὡς ἑξῆς: «Ἄν θελήσουμε νά συναγάγουμε ἀπό μερικῆς ἀπλῆς προτάσεις, τίς ὁποῖες ἔχουμε συλλάβει στήν ἐνόραση, κάτι ἄλλο, εἶναι χρήσιμο νά τίς ἐξετάσουμε μέ μιὰ συνεχή καί ἀδιάκοπη κίνηση τῆς σκέψης (*cogitationis motu*), νά στρέψουμε τόν νοῦ μας στίς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους καί νά συλλάβουμε μέ εὐκρίνεια, ὅσο εἶναι δυνατόν, περισσότερα συγχρόνως πράγματα».

Ὁ Descartes φαίνεται πὼς ἀποδίδει στή σκέψη κίνηση, βεβαιώνοντας τή χρονική σύνδεση καί τή συνεχή κίνηση τῶν σκέψεων οἱ ὁποῖες βρίσκονται σέ ἀλληλουχία μεταξύ τους. Ἡ παραγωγή τῶν ἰδεῶν διακρίνεται γιά τή διαδοχικότητα, μέσῳ τῆς συνεπαγωγῆς, καθὼς ἡ μία πρόταση ἔπεται τῆς ἄλλης. «Ἡ παραγωγή, ἀντίθετα, ἂν ἐξετάσουμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐπιτελεῖται, δέν φαίνεται πὼς διενεργεῖται ὁλόκληρη διαμιάς, ἀλλά περιλαμβάνει κάποια κίνηση τοῦ πνεύματος ποῦ συνάγει τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο» (σὺν ἴδιο).

Μπορεῖ νά υποστηριχθεῖ ὅτι τὸ μοντέλο τοῦ χρόνου, ὡς συνεχοῦς, ἀποτελούμενου ἀπὸ διαδοχικά διαστήματα, ἔλκεται ἀπὸ τὸ μοντέλο τῆς σκέψης. Ὅπως χαρακτηριστικὰ διατυπώνεται στούς *Στοχασμούς*: «Ὅταν ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ὑπάρχω τώρα καί θυμῶμαι ἐπίσης ὅτι ὑπῆρχα γιά κάποιο χρόνο προηγουμένως, κι ὅταν ἔχω διάφορες σκέψεις τῶν ὁποίων κατανοῶ τὸν ἀριθμό, ἀποκτῶ τίς ἰδέες τῆς διάρκειας καί τοῦ ἀριθμοῦ, τίς ὁποῖες μπορῶ ἔπειτα νά μεταφέρω σέ ὅσα ἄλλα πράγματα θέλω» (AT, VII, 44-45).

Πὰ τὸν Ἀκινάτη, ἡ διάρκεια τῶν ἀσώματων ὑποστάσεων εἶναι διαφορετική ἀπὸ ἐκείνη τῶν σωματικῶν ποῦ ὑπάγονται στήν κίνηση κι ἐπίσης δέν μπορεῖ νά υπολογιστεῖ ὁ χρόνος τους. Ὁ Descartes παίρνει τὴν ἀντίθετη ὁδὸ ἀπὸ τοὺς Σχολαστικούς, δηλαδή νά ἀποδώσει στήν ψυχή, ἂν καί ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ σῶμα, ὄχι μόνο τὴ διαδοχικότητα τῶν σκέψεων, ἀλλὰ ἐπίσης τὴ συνεχή καί διαιρετὴ διαδοχή, ποῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς φυσικῆς κίνησης γιά τὸ σῶμα.

Ἡ διαδοχὴ τῶν σκέψεων μπορεῖ νά συγκεντρωθεῖ *tota simul*, «σὺν ὅλῳ τῆς διαμιάς», ἐνῶ ἡ παραγωγή ἢ ἡ συνεπαγωγή, διακρίνεται γιά τὴ διαδοχικότητα. Ἡ ἐνόραση συγκεντρώνεται σὲ μιὰ στιγμή, ἐνῶ ἡ παραγωγή ἀναπτύσσεται ὅπως ἡ κίνηση, διαδοχικά.

Ὁ Descartes, ὡς γνωστόν, στὴ σκηνοθεσίᾳ τῶν *Στοχασμῶν* του, ἀναπτύσσει τὴ στρατηγικὴ τῆς ριζικῆς ἀμφιβολίας προκειμένου ὅπως γράφει: «Νὰ τὰ ἀνατρέψω ὅλα ἐκ βάθρων καί ν' ἀρχίσω ἐκ νέου ἀπὸ τὰ πρῶτα θεμέλια». Ἡ ἀνατροπὴ αὐτὴ, ἡ ρήξη, τὸ ξερίζωμα τῶν προγενέστερων ἀντιλήψεων καί τῶν θεμελιώσεων τῆς γνώσης, προκειμένου γιά μιὰ νέα ἀφετηρία, φαίνεται σὰν ἀσυνέχεια, ποῦ ξεχωρίζει στὴ διαδικασία τοῦ σκέπτεσθαι τὸ πρὶν καί τὸ μετὰ. Ἡ ρήξη ξεχωρίζει δύο φάσεις, τὴν ἐποχὴ τῶν παιδικῶν προκαταλήψεων, δηλαδή τὸ παρελθόν, καί τὴ νέα ἐποχὴ ποῦ θεμελιώνεται στήν περίφημη πρόταση «Σκέφτομαι, ἄρα ὑπάρχω». Ἡ ρήξη αὐτὴ φαίνεται σὰν ἀσυνέχεια γιά τὴ διαδικασία τοῦ σκέπτεσθαι, ὡστόσο ἡ ἐνορατικὴ σύλ-

ληψη παρουσιάζεται ως ένα όριο μεταξύ των ιδεών που είχα κάποτε και των ιδεών που αναπτύσσω πάνω στην ιδέα αυτή. Η σκέψη λοιπόν είναι συνεχής, παρουσιάζοντας διάρκεια, είναι διαιρετή σε μέρη που καταλαμβάνουν μια όρισμένη διάρκεια, δηλαδή σε ιδέες, που με τη σειρά τους υποδιαιρούνται σε άλλες ιδέες και τρόπους σκέπτεσθαι.

Η σκέψη μας είναι συνεχής ως ενέργεια και δύναμη παραγωγής ιδεών, αλλά μπορεί να διαιρεθεί σε μέρη, σε ιδέες που καταλαμβάνουν κάποιο διάστημα του χρόνου. Επειδή η σκέψη δεν εκτείνεται όπως ένα σώμα, δεν διαιρείται όπως ένα σώμα ή με τους όρους του σώματος. Παρουσιάζονται ωστόσο ή συνέχεια, ή διαδοχικότητα και ή αλληλουχία, όπως στα πράγματα, και μπορούν να διαιρεθούν, ή να διακριθούν, οι ιδέες τις οποίες παράγει ο νους και διαδέχονται ή μία την άλλη. Επί πλέον, μπορεί να διαιρεθεί ή διάρκειά τους σε λεπτά, μήνες, χρόνια. Ο χρόνος, δηλαδή ή διαίρεση της διάρκειας σε μέρη-ιδέες, προϋποθέτει τη σκέψη, καθώς ο χρόνος αποτελεί μια επινόησή της, ένα μέρος της. Παρουσιάζεται δηλαδή ένα παράδοξο, ενώ η σκέψη υπάγεται στον χρόνο, ο χρόνος ως επινόησή της υπάγεται στο σκέπτεσθαι. Η σκέψη αποτελεί μια συνεχή ροή, που δύναται όμως να παραμείνει σε ένα σημείο, σε μια ιδέα, όσο και να πραγματοποιήσει μια ρήξη στη διαδικασία της, εκκινώντας από μιαν άλλη ιδέα ή αναπαράσταση. Η σκέψη λοιπόν είναι συνεχής, κατά την ουσία της, έχει ωστόσο τη δύναμη να πραγματοποιήσει ρήξεις στον άφορο την τάξη παραγωγής των ιδεών της, αποσυνδέοντάς τις και πραγματοποιώντας άλλες συνδέσεις ή συνθέσεις, κι ακόμη να συλλάβει μια ιδέα της με διαφορετικούς τρόπους από πριν. Τη δύναμη αυτή δεν φαίνεται πως την έχει το σώμα, όπως παρουσιάζεται στον Descartes, και γι' αυτό μπορεί να θεωρηθεί ότι ως προς αυτό διαφοροποιείται το μοντέλο του χρόνου μεταξύ σώματος και πνεύματος στον Descartes. Όπως γράφει ο Spinoza, έχοντας υπόψη του τη θεωρία του Descartes, κανείς δεν έχει συλλάβει τί δύναται το σώμα. Κι αν επιτρέπεται να προσθέσω, δεν συνέλαβε το δυναμικό ρόλο του σημείου, ή του δυναμικού ορίου-στιγμής για το σώμα.

Βασιλική ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ
(Αθήνα)

CONTINUITY AND DISCONTINUITY OF TIME IN DESCARTES

Abstract

Descartes evidently recognizes both the continuity and the discontinuity of time. The interpretative approaches concerning the question of time in Descartes are divided between the theses of continuity and the theses of discontinuity. According to the thesis of discontinuity, the independence of the parts of time implies that time is comprised of «a repetition of indivisible and discontinuous instants» (GUEROULT, *Descartes selon l'ordre des raisons*, 1968, p. 278). On the other hand there is an assertion of the hypothesis of continuity of time, not only for the body but also for thought (J.-M. BEYSSADE, *La philosophie première de Descartes*, 1979, pp. 346-350).

We begin with clarification of the concepts of duration and instant, which are crucial components of the model of time as presented by Descartes. The hypothesis of discontinuity is formulated without taking into account the distinction between the terms *momentum* and *instant*, in effect equating the two. But the model of time is different if it is conceptualized as comprised of instants-intervals that tend to last through time (*momentum*). Secondly, we will examine the significance of the hypotheses of continuity and discontinuity in relation to the laws of motion of bodies.

Thirdly, we will examine the model of time as it pertains to thought. Despite its radical differences from the body, the *cogito*, too, is subject to the dictates of time, and indeed lasts for as long as «it thinks». In Descartes' mental experiment, where it is shown that a thinking ego is not necessarily something existent and, moreover, that its existence at any given time does not guarantee continued existence an instant later, the duration of something that is thought is both divisible and measurable in time. Nevertheless, the model of time for thought differs from that which applies for bodies. Although the thesis of continuity, active and productive thought is defensible, it is evidently possible for the continuity with which ideas are generated to be interrupted, and even breached, through the introduction of doubt for a start. In brief, although I argue that the interpretative thesis of continuity is stronger, I propose to focus on certain problems with this thesis.

Vasiliki GRIGOROPOULOU